

Barbara Kovačević, Ermina Ramadanović

Lijevo – desno, ispred – iza i gore – dolje u hrvatskoj frazeologiji

1 Uvod

Percepcijski odnosi, ponajprije prostorni, te stvaranje koncepata povezanih s prostornom orijentacijom i nastanak jezičnih jedinica u kojima se oni očituju jedan je od važnijih segmenata u kognitivnim istraživanjima. Iskustvo koje svaki pojedinac ima o tijelu u prostoru utemeljeno je na složenoj mreži odnosa između spoznaja o strukturi ljudskoga tijela, primanju podražaja iz vanjskoga svijeta i pokretima koje obavlja pojedini dio tijela ili tijelo u cjelini.

Istraživanja prostornih odnosa, posebice njihova orijentacijskoga segmenta, postala su nezaobilazan dio i pri istraživanju metafora. Zahvaljujući Lakoffovim i Johnsonovim istraživanjima 80-ih godina prošloga stoljeća pojam je orijentacijske metafore izdvojen i objašnjen kao poseban u njihovu, za lingviste, kultnome djelu *Metaphors We Live By*. Za razliku od ostalih metafora utemeljenih na sličnosti, orijentacijske metafore organiziraju čitav sustav koncepata koji se nalaze u međusobnim odnosima, a koji se nadopunjuju ili preklapaju. Većina tih metaforičkih odnosa (gore – dolje, unutra – van, ispred – iza, duboko – plitko, središnje – periferno, blizu – daleko, lijevo – desno, iznad – ispod...) vezana je uz prostornu orijentaciju, pri čemu prostorna dimenzija nosi pozitivnu ili negativnu vrijednost.

Ovom ćemo se prigodom usredotočiti na ostvaraje prostornih odnosa, tj. metaforičke realizacije odnosa lijevo – desno, ispred – iza i gore – dolje u hrvatskim frazemima s posebnim osvrtom na hrvatske somatske frazeme (da bismo ograničili korpus svojega istraživanja) jer čovjek u definiranju svijeta i stvarnosti oko sebe polazi od iskustva vlastitoga tijela, a ta se antropocentričnost na poseban način ogleda i u frazeologiji. Naime, čovjekov se vanjski prostor može okarakterizirati i opisati odnosima lijevo – desno, ispred – iza, gore – dolje, dakle, konkretnim prostorom, za razliku od čovjekova unutarnjega prostora koji konceptualno veoma često razumijeva misli i emocije te je taj prostor manje konkretan.

Na osnovi prikupljenoga korpusa zaključili smo da biološka struktura ljudskoga tijela i specifičnosti njegova percepcijskoga aparata definiraju tri prirodna smjera u prostornoj orijentaciji:

1. Simetričnost u orijentacijskome odnosu – desno i lijevo: vanjski organi simetrični su na lijevoj i desnoj strani tijela koje promatramo u uspravnome položaju i s obzirom na središnju os tijela. Simetrija je kod percepcijskih organa (oči, uši, nos, ruke) zapravo prototipna, uočljiva i važna. Lijevo i desno u tome je smislu u istome odnosu i položaju te nema ni fizičkih ni percepcijskih razloga za pretpostavku da je jedna strana pozitivna, a druga negativna.
2. Asimetričnost u orijentacijskome odnosu – ispred i iza: percepcijski aparat u tome odnosu nije simetričan jer su percepcijski organi usmjereni prema naprijed (oči, nos i usta su na licu), tj. nalaze se s prednje strane. Također, prirodan je smjer primanja podražaja sprijeda, odnosno od naprijed, kao što je i prirodan smjer kretanja onaj prema naprijed jer se zapravo krećemo u onome smjeru iz kojega dobivamo vanjske podražaje. To se posebice odnosi na vidno polje i informacije koje dobivamo s pomoću osjetila vida. Također, u interakciji s drugim subjektima to je najbolji položaj za razmjenu informacija jer su sugovornici usmjereni jedni prema drugome, idealno je da se gledaju u lice te da stoje na relativno kratkoj udaljenosti jer su i neverbalne poruke također poruke. S obzirom na to da je prednja strana tijela prirodna strana komunikacijskoga odnosa i percepcije, ona dobiva pozitivan predznak. S druge je strane logično da stražnja strana, zbog percepcijskoga nedostatka i moguće opasnosti ima negativan predznak.
3. Asimetričnost u orijentacijskome odnosu – gore i dolje: to je najsloženiji od navedenih triju odnosa koje oprimjerujemo i definiran je s pomoću dvaju faktora. U prvome redu, gravitacija definira uspravan smjer tijela što je samo po sebi asimetrično jer je ta sila jedna i djeluje tako da sva tijela vuče prema središtu Zemlje. Postojanje gravitacije u odnosu na Sunce i Zemlju prirodni je smjer te vertikalnosti. U drugome redu, uspravno držanje tijela, tj. stajanje na dvjema nogama, glavno je razlikovno obilježje čovjeka u odnosu na druga živa bića. Usto, važno je naglasiti i to da je najbolji položaj za primanje i slanje podražaja uspravan položaj (stajanje i hodaње). S obzirom na tu vertikalnost i usmjerenost prema Suncu – pozicija gore nosi pozitivan predznak (život, budnost, zdravlje), a suprotno od toga horizontalnost i okomitost na položaj prema Suncu – pozicija dolje nosi negativan predznak (spanjanje, bolest, smrt).

2 Odnos lijevo – desno

U hrvatskim se frazemima odnos desno – lijevo ostvaruje eksplicitno jer svi promatrani frazemi na formalnome planu sadržavaju pridjeve *desni* i *lijevi*. Riječ je o frazemima s nosivim sastavnicama *ruka* i *noga*. Svi su utemeljeni na metaforama DESNO JE DOBRO / LIJEVO JE LOŠE, tj. DESNO JE POZITIVNO / LIJEVO JE NEGATIVNO. Desna je strana tijela obilježena kao ‘prava, dobra, pametna, sposobna’, a lijeva kao ‘kriva, loša, zla, nesposobna, prjeteća’ (usp. Jesenšek 2006: 129). Iako desno i lijevo u tjelesnoj percepciji, dakle primarno, razvijaju simetričan odnos, tradicija i religija utemeljile su simboliku i stvorile dodatnu sporednu fizičku asimetriju lijevoga i desnoga. Ako se i to stavi sa strane, ne može se zanemariti konvencionalno znanje koje počiva na činjenici da su ljudi većinom dešnjaci (samo je 10 do 12 posto svjetske populacije ljevoruko) i da tom stranom tijela, pogotovo desnom rukom, spretnije, brže i jednostavnije djeluju. Metafora DESNO JE DOBRO registrirana je samo u jednom somatskom frazemu sa sastavnicom *ruka* (*biti (postati) desna ruka* čija (komu) – biti (postati) <glavni> pomoćnik (oslonac, potpora) čiji (komu)) i ulazi u koncept pružanja pomoći ili potpore, a utemeljen je i na metonimiji ruka = čovjek. Desna ruka označuje spretnoga čovjeka, osobu na koju se možemo osloniti.

Metafora LIJEVO JE NEGATIVNO statistički gledano produktivnija je u hrvatskoj frazeologiji, zastupljena je u somatskim frazemima i sa sastavnicom *ruka* i sa sastavnicom *noga*. Kako se lijeva ruka smatra manje sposobnom od desne, činiti što lijevom rukom pretpostavlja lošiju kvalitetu (*lijevom rukom* [napraviti i sl.] – 1. ‘nemarno, neuredno, bezvoljno [napraviti i sl.]’; 2. ‘s lakoćom, bez teškoća [napraviti i sl.]’), ali razvija i sekundarno značenje ‘lakoće kojom se što čini’. Frazem *imati dvije lijeve ruke* opisuje nespretna čovjeka, čovjeka koji nespretno ili nevješto obavlja svoj posao (obično posao koji se obavlja rukama). Pri oblikovanju frazemskoga značenja veliku ulogu ima pridjevna sastavnica. Dok je u somatskoj frazeologiji desna ruka pokazatelj spretnosti, čega dobrog i korisnog, lijeva je ruka simbol nespretnosti (čega negativnog i lošega). Čovjek je veoma nespretna ako se za njega kaže da ima čak dvije lijeve ruke. U semantičkome talogu frazema *križati se (prekrižiti se) lijevom rukom* sa značenjem ‘biti u čudu, beskrajno se čuditi čemu’ nalazi se slika čovjeka koji je ostao zatečen nevjerojatnim prizorom ili događajem te je u silnoj smetenosti izgubio orijentaciju i zaboravio kojom se rukom inače križa. Isto se značenje ostvaruje i frazemom *križati se <i> desnom i lijevom* te se pojavom obiju ruku intenzificira osnovno frazeološko značenje. Samo u jednome frazemu u kojemu se javlja proučavani odnos izražen pridjevima

lijevi i desni nema ustaljenje metaforične podloge ni somatskih sastavnica, ali se njime pokazuje ljudska orijentacija u nekome prostoru, a na značenjskome planu izražava kretanje posvuda, na sve strane, tj. i lijevo i desno (<*i*> *lijevo i desno*). Pridavanje pozitivne i negativne konotacije stranama tijela, tj. smjerovima nalazimo još u Bibliji, u kojoj lijevo označuje smjer pakla, a desno označuje smjer raja (Chevalier in Gheerbrant 1983: 115–116).

Kod starih Grka povoljni se predznaci nalaze na desnoj strani, ona simbolizira snagu, spretnost i uspjeh. Slično se tumačenje može naći i kod Kelta (usp. Fink 1993: 68). Moramo uzeti u obzir da je u kršćanskoj tradiciji desna ruka simbol blagoslova, a lijeva ruka simbol prokletstva. Frazem *lijeva ruka desni džep* imenuje negativan koncept, tj. sam čin krađe ili pronevjere, a lijeva ruka obilježena je kao ona koja krađe iz čijega desnog džepa. Takva slika postaje jasnija kad uzmemo u obzir postojanje frazema *zavući ruku u tuđi džep*.

Za razliku od frazema *imati dvije lijeve ruke* kod kojega nije usko određena djelatnost u kojoj je čovjek nevješt (primjeri: Što se šminkanja tiče ja imam dvije lijeve ruke, ali tko zna može pokušati.; *Možda je za likovni izgubljeni slučaj jer ima dvije lijeve ruke i ne može ništa napraviti, a da to ima kakvu estetsku vrijednost.*; *Da se mnogo bolje snalazi za mikrofonom nego za štednjakom svjedoči i izjava njenog oca: »Ona ima dvije lijeve ruke, svaki put kad je gledam dok nešto sjecka prođu me trnci.«*),¹ frazem *imati dvije lijeve noge* u značenju ‘biti loš plesač, loše plesati’ ograničene je uporabe jer opisuje čovjeka koji je nespretni u plesanju, tj. koji nema dobru koordinaciju (primjeri: *Uopće ne znam plesati, imam dvije lijeve noge.*; *Želite naučiti plesati, a mislite da imate dvije lijeve noge?*). U novije se vrijeme oba ova frazema veoma često upotrebljavaju u sportskome registru. Za sportove u kojima je važna spretnost nogu (npr. nogomet, trčanje) pojavljuje se frazem *imati dvije lijeve noge*, a u sportovima u kojima je važan spretni, usklađeni, a onda i učinkovit rad ruku (npr. rukomet, košarka) pojavljuje se frazem *imati dvije lijeve ruke* (primjeri: *Vrlo jednostavno, za nogomet imam dvije lijeve noge, a za košarku i rukomet dvije lijeve ruke.*; Čiro: *Od Štimčeve dvije lijeve noge napravio sam svjetsku klasu; Golman s dvije lijeve ruke*). Dakle, riječ je o specijalnim aktivnostima koje se obavljaju nogama ili rukama.

U frazemu *pisati kao lijevom nogom* u značenju ‘neuredno (ružno) pisati’ negativno značenje ne počiva samo na lijevoj strani tijela, već i na »tjelesnoj antonimiji«, tj. uključivanju dijela tijela koji je suprotstavljen u samoj

1 Primjeri su preuzeti s *Hrvatske jezične riznice* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje i s mrežnoga pretraživača Google.

glagolskoj semantici. Frazemom *ustati/ustajati na lijevu nogu* obično se određuje čovjeka koji je od ranoga jutra loše raspoložen bez određenoga razloga i stoga je mrzovoljan (ljut) te često neugodan prema sugovornicima. Pored frazema *imati dvije lijeve ruke* i *imati dvije lijeve noge* postoji i varijantni frazem *imati dvije lijeve* sa značenjem ‘biti nespretn u nekim vještinama, nespretno obavljati neki posao’ u kojemu nema somatske sastavnice, a frazem donosi opći koncept nespretnosti. I taj je frazem veoma često prisutan u sportskom registru te se upotrebljava u svojem prototipnome značenju nespretnosti vezane uz nespretn rad ruku ili nogu, bez obzira na to što je došlo do elipse somatske sastavnice. Sam nam kontekst u tome smislu daje dodatnu sliku, pa su frazemske sastavnice *ruka* ili *noga* zapravo redundantne (primjeri: *Rekla je da joj ne ide baš najbolje jer ima dvije lijeve. Ipak, želja joj je osvojiti crni pojas u karateu.; Tko ima dvije lijeve, a tko manire Freda Astairea?*).

3 Odnos ispred – iza

U hrvatskim frazemima odnos ispred – iza relevantan je kako u statičnoj orijentaciji, tako i u kretanju. U oba slučaja važnost leži u isticanju vizualne percepcije. U statičnome položaju tijela ispred je smjer u kojemu gledamo, a samim time u tome smjeru imamo i percepcijsku kontrolu. Kada je riječ o (ljudskome) kretanju, naprijed i ispred prototipan je smjer kretanja. Unazad/unatrag ili ustranu nije prirodno (ili prototipno) kretanje, nego je uvjetovano posebnim okolnostima. Brojni frazemi koji iskazuju odnos ispred – iza počivaju na metaforama: NAPREDOVANJE JE KRETANJE PREMA NAPRIJED (*idemo dalje, ploviti (ići) punim jedrima <naprijed>, ići (grabiti) krupnim (velikim) koracima <naprijed>, ići kuda koga oči vode <i noge nose>, put pod noge<!>, izići/izlaziti u susret (ususret) komu*), a NAZADOVANJE JE KRETANJE PREMA NATRAG (*rakovim korakom (koracima) [ići, kretati se i sl.], <jedan> korak naprijed; dva koraka nazad (natrag), korak nazad (natrag)*).

Najzastupljeniji su svakako frazemi koji za svoje sastavnice imaju dijelove ljudskoga tijela. Pozivno pozicionirani somatizmi su oni koji se nalaze s prednje strane tijela (lice, oči). Metafora na kojoj počiva većina frazema sa somatskim sastavnicama koje se nalaze s prednje strane tijela jest POZNATO JE ISPRED (POZNATO JE DOBRO IZ ČEGA SLIJEDI ISPRED JE DOBRO), a to implicira metaforu POZNAVATI JE VIDJETI.

Lice je prva stvar koju ljudi vide kad koga sretnu (*licem u lice* ‘sučelice, nasamo, suočivši se s problemom ili opasnošću’). Lice je kao otvorena knjiga iz

koje ljudi mogu čitati čiju iskrenost ili neiskrenost, čije osjećaje, raspoloženja i stavove (čitati s lica komu što ‘jasno vidjeti čije osjećaje (raspoloženje, stav)’, *piše na licu* komu što ‘vidi se na čijem licu *što*, ne može se sakriti *što*, odmah se vidi *što*, vrlo je očito’). Na čovjekovu se licu ispisuju njegove misli i osjećaji. Lice govori o izgledu, stavovima i raspoloženjima koje ljudi imaju (*napraviti/praviti kiselo lice*, *napraviti/praviti slatko lice*). Izraz lica koji ljudi imaju pomaže pri iščitavanju osjećaju li se dobro ili loše, dosađuju li se ili obraćaju pozornost na *što*, jesu li ljuti ili su sretni. Čovjek može biti dvoličan, skrivati svoju pravu osobnost (*imati više lica*), ali uvijek na vidjelo iziđe njegova prava priroda, tj. uvijek se razotkrije njegova prava narav (*pokazati/pokazivati < svoje > pravo lice* ‘razotkriti/razotkrivati svoju pravu narav /obično neugodnu/, ne skrivati svoje raspoloženje (osjećaje, misli)’, *skinuti (strgnuti) masku < s lica >* komu ‘raskrinkati *koga*, razotkriti čije skrivene zamisli, pokazati čiju pravu prirodu (narav), prikazati *koga* u pravom svjetlu’). Frazemi sa somatskom sastavnicom *lice* i varijantnom sastavnicom *oko* razvijaju i koncept suočavanja sa samim sobom, prihvaćanje istine i stvarnosti (*pogledati/gledati istini u lice (oči)* ‘prihvatiti/prihvaćati istinu, pomiriti se / miriti se (suočiti se / suočavati se) s istinom, pravedno ocijeniti/ocjenjivati situaciju’), a utemeljeni su na metafori VIDJETI ŠTO JE BITI SVJESTAN TOGA. Iako frazem *pogledati/gledati smrti u oči* u značenju ‘biti (naći se) u životnoj (smrtnoj) opasnosti, suočiti se sa smrću, naći se na rubu smrti’ primarno ulazi u koncept životne opasnosti, on, kao i prethodni frazem, djelomično ulazi i u koncept prihvaćanja istine. Također, pored orijentacijske metafore ispred – iza u ovoj frazemu možemo iščitati i orijentacijsku metaforu blizu – daleko jer sve *što* je pred očima blizu je, tj. može se vidjeti ili spoznati.

Pozicija otvorenosti i iskrenosti razvija koncept slobodnoga izražavanja misli, a očituje se u varijantnom frazemu *reći/govoriti (skresati/kresati) u lice (brk)* komu *što* ‘bez okolišanja *reći/govoriti komu što* ga ide, otvoreno (neposredno, bez ustručavanja), *reći/govoriti komu* neugodnosti’.

Najvažniji osjetilni organ – oko – nalazi se na ljudskome licu. Frazemi sa sastavnicom *oko*, tj. oči utemeljeni su na slici gledanja, pažljivoga promatranja *koga* ili čega ((*otvorenih očiju* ‘pomno, pažljivo, promišljeno’, *otvoriti/otvarati četvere (četvore) oči* ‘pažljivo (pozorno, pomno) pogledati/gledati *koga, što*’; *držati (imati) na oku* *koga, što* ‘pažljivo promatrati (motriti) *koga, što*, kontrolirati (nadzirati) *koga, što*, *ne ispuštati iz očiju* *koga, što* ‘neprekidno motriti (promatrati) *koga, što*, pratiti pogledom *koga, što*, *ne skidati oka (očiju, oči, oko)* s *koga*, s čega ‘netremice promatrati *koga, što*, gledati *koga, što* s osobitom pažnjom i zanimanjem’), kretanja pred

kim (*izaći/izlaziti (doći/dolaziti) na oči (pred oči)*) komu ‘<usuditi se> izaći/izlaziti *pred koga*, pojaviti se / pojavljivati se *pred kim* /unatoč negativnim okolnostima/’, *gubi mi se s (ispred) očiju<!>* ‘odlazi<!>, nestani da te više ne vidim<!>’) prostornoga suočavanja, koje je ujedno i suočavanje čovjeka s istinom i realnošću (*oči u oči* ‘sučelice, licem u lice, licem jedan prema drugome’; *pogledati/gledati u oči* čemu ‘suočiti se / suočavati se s čim, pomiriti se / miriti se s pravim stanjem stvari’).

Dakle, vidjeli smo na promatranim frazemima, da je sve što dolazi sprijeda vidljivo i jasno, a kao što je već rečeno, pozitivnost je prednje strane tijela motivirana činjenicom da su upravo na njoj najvažniji osjetilni organi. S druge pak strane, negativno pozicionirani somatizmi su oni koji se nalaze sa stražnje strane tijela (npr. leđa, vrat, šija, potiljak, guzica). Ono što je straga u odnosu na ljudsko tijelo ili stražnji dio tijela skriveno je i nije vidljivo. Metafora na kojoj počiva većina tih frazema je NEPOZNATO JE IZA (NEPOZNATO JE LOŠE IZ ČEGA SLIJEDI IZA JE LOŠE).

Slika koju prenose ti frazemi jest slika prema kojoj opasnost dolazi s leđa, tj. opasnost se nalazi otraga/straga, a na to ili imamo slabu ili nikakvu percepcijsku kontrolu. Ti su frazemi zasnovani na metafori OPASNOST JE IZA, a iz toga proizlazi i ovo: NEPOZNATO JE IZA te NEPOZNATO JE OPASNOST. Najizraženiji koncepti u koje ulaze frazemi sa sastavnicom *leđa* su: izdaja, loše i skrivene namjere, zaostajanje, bliska opasnost...

Frazemi *okrenuti/okretati leđa* komu, čemu ‘napustiti/napušati *koga, što*, iznevjeriti/iznevjeravati *koga, što*, prekinuti/prekidati odnos s *kim*, ignorirati *koga, što*’ te *zabiti/zabijati nož u leđa* komu ‘izdati/izdavati *koga*, podmuklo napasti/napadati *koga*, iznevjeriti *koga*’ uklapaju se u koncept izdaje. Prvi je frazem utemeljen na gesti okretanja leđa. Okretanjem leđa čovjek prekida komunikaciju sa sugovornikom kojemu je dotad bio okrenut licem te tako prekida svaku vrstu odnosa s njim. Drugi je frazem osim na slikovitosti podmukloga napada s hladnim oružjem utemeljen i na simboličnom nožu. Njime se najčešće simbolizira osveta, izvršenje osude i žrtvovanje, ali i izdaja (Kovačević 2012: 263). Nož za razliku od mača ima kratku oštricu te upućuje na čovjekove nagonske poticaje. Loše i skrivene namjere izražene su u frazemu *iza <čijih> leđa* [govoriti, raditi što itd.] ‘u potaji, krijući se *od koga*, s lošim namjerama [govoriti, raditi što itd.]’, dok je frazem *gledati <u> leđa* komu utemeljen je na slici zaostajanja u utrci i razvija značenje ‘zaostajati za *kim*, biti gori (slabiji) *od koga*, sporije se razvijati’ te ukazuje na ljudsku osobinu da čovjek uspoređuje sebe, svoje mogućnosti i postignuća s drugim ljudima.

Ljude i predmete koji se nalaze iza leđa ne vidimo te ne doživljavamo da postoje. Stoga je koncept udaljenosti negativno konotiran u frazemu *iza božjih leđa* ili *za božjim leđima*, *bogu iza leđa* (*za leđima*) te varijantnome frazemu *bogu iza nogu* u značenju ‘veoma daleko; u zabiti, u dubokoj provinciji’. Osim na daljinu i udaljenost, frazemi se mogu odnositi i na mjesto koje se nalazi veoma daleko. I u ovim je frazemima pored orijentacijske metafore ispred – iza prisutna i orijentacijska metafora blizu – daleko na što ukazuje i pripadajuće frazemsko značenje.

Za razliku od navedenih frazema kod kojih se nešto događa iza leđa, ali ipak na nekoj određenoj udaljenosti, u korpusu su zabilježeni i frazemi u kojima je također riječ o položaju iza leđa, ali na veoma maloj udaljenosti. Dva su takva frazema. U prvome je od njih subjekt vršitelj radnje, a u drugome se radnja vrši na subjektu, tj. on je trpitelj radnje. Prvi je od njih *puhati za vratom* (*vrat*) komu 1. ‘kontrolirati *koga*, dosađivati *komu*’; 2. ‘izbliza slijediti *koga*, progoniti *koga*’; 3. ‘vršiti pritisak *na koga*’ u kojemu postoji slika bliske opasnosti u vidu uhođenja, pa čak i proganjanja, a drugi je frazem *osjećati za vratom koga* ‘biti proganjen *od koga*’ u kojemu imamo sliku progonjene osobe, tj. osobe koju tko prati ili joj dosađuje svojom nametljivošću.

Jedan od frazema koji nema negativnu konotaciju jest frazem *čuvati* <svoja> leđa u značenju ‘ne izlagati se opasnostima, voditi računa o svojoj sigurnosti, čuvati se’ ukazuje na ljudsku osviještenost da mu opasnost dolazi iz smjera koji je suprotan vidnomu polju te da nad događajima koji dolaze iz toga smjera nema kontrolu i često se odnosi se na čovjeka koji se oprezno čuva i želi se osigurati da ne bi kasnije bio optužen ili kritiziran za ono što je učinio. Dio tijela metonimija je za samoga čovjeka. Međutim, varijantni frazemi *čuvati* svoju guzicu i *čuvati svoju rit* odnose se na čovjeka koji se pretjerano čuva i ne izlaže opasnostima. Pritom često pretjera pa ga ljudi doživljavaju kao kukavicu. Frazemi su negativno i vulgarno konotirani uporabom imeničnih sastavnica *guzica*, *rit* i česti su u razgovornome stilu. Pored koncepta neizlaganja opasnostima susrećemo i koncept zaštite koji je utjelovljen u frazemu *štititi* (*čuvati*) *leđa* komu ‘braniti (štititi) *koga* /obično od iznenadnoga napada, svojim utjecajem itd./’. Taj se frazem odnosi na čovjeka koji je spreman pomoći drugome čovjeku, zaštititi ga ili obraniti od iznenadnoga fizičkog napada vlastitom snagom, ili verbalnoga napada vlastitim utjecajem.

Iako frazemi *dobiti metak u potiljak* i *dobiti metak u čelo* razvijaju isto negativno konotirano frazeološko značenje ‘biti ustrijeljen (ubijen) pucnjem u glavu’ zasnovani su na različitim slikama u kojima se vidi dodatno pozitivno

ili negativno značenje smjera iz kojega dolazi opasnost. Frazem *dobiti metak u čelo* nosi ipak mali pozitivni pomak jer se opasnost nalazi pred očima i vidljiva je, dok *dobiti metak u potiljak* nosi negativniji pomak u značenju zbog dodatnoga sema podmuklosti i okrutnosti.

4 Odnos gore – dolje

Kao što smo vidjeli u prethodnim dvjema skupinama, odnosi lijevo – desno te ispred – iza formalno se mogu podijeliti prema fizičkim karakteristikama tijela u cjelini, tj. smještaju pojedinih dijelova tijela u odnosu na cjelinu (npr. lice, oči i čelo uvijek su ispred, a leđa, vrat i guzica uvijek su iza) pri čemu pozicija i dio tijela nose isti, uglavnom pozitivni ili negativni predznak što se očituje i u frazeološkome značenju. Međutim, odnos gore – dolje najrazgranatiji je tip odnosa. Kod njega se ne možemo osloniti samo na prototipnu podjelu prema smještaju dijelova tijela ili tjelesnih organa jer uz taj tjelesni okvir u obzir trebamo uzeti i položaj tijela u prostornoj dimenziji s obzirom na njegovo kretanje ili stanje (stajanje, hodanje, ležanje, spuštanje, padanje, uzdizanje...).

Orijentacijske su metafore, u prvome redu odnos gore – dolje, detaljno prikazali Lakoff i Johnson u knjizi *Metaphors We Live By* (1980: 16–18) motivirani Nagyjevima radovima iz 70-ih godina 20. stoljeća, podijelivši ih u deset nosivih metafora: 1. HAPPY IS UP; SAD IS DOWN; 2. CONSCIOUS IS UP; UNCONSCIOUS IS DOWN; 3. HEALTH AND LIFE ARE UP; SICKNESS AND DEATH ARE DOWN; 4. HAVING CONTROL OR FORCE IS UP; BEING SUBJECT TO CONTROL OR FORCE IS DOWN; 5. MORE IS UP; LESS IS DOWN; 6. FORESEEABLE FUTURE EVENTS ARE UP (AND AHEAD); 7. HIGH STATUS IS UP; LOW STATUS IS DOWN; 8. GOOD IS UP; BAD IS DOWN; 9. VIRTUE IS UP; DEPRAVITY IS DOWN; 10. RATIONAL IS UP; EMOTIONAL IS DOWN.

Ako se detaljno promotri njihova podjela, sve se navedene metafore mogu objediniti hiperonimnom metaforom *DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE* ili *POZITIVNO JE GORE, NEGATIVNO JE DOLJE*.² Kako u njihovim skupinama ima dosta preklapanja, a osmu metaforu smatramo nadređenom, krenut ćemo od dijelova tijela kako bismo pokazali na koji se način u somatskim frazemima reflektira, u ovome radu uspostavljena, hiperonimna metafora i koji su ostvaraji ostalih.

2 Čini se da bismo se ovdje mogli zapitati jesu li moć i viši društveni status samo pozitivni, a emocionalnost uvijek i samo negativna. Tek njihovo dovodenje u suodnos uz niz popratnih kulturoloških i društvenih čimbenika može rezultirati njihovom pozitivnom ili negativnom percepcijom.

U korpusu prikupljenih somatskih frazema uočili smo nekoliko skupina koje možemo podijeliti ovako: 1. somatizmi koji su u fizičkome odnosu smješteni gore ili dolje; 2. frazemi s dvjema somatskim sastavnicama; 3. nesomatski frazemi koji počivaju na jakoj somatskoj pozadinskoj slici; 4. frazemi u kojima je važno da se što događa u neposrednoj blizini tijela.

4.1 Somatizmi koji su u fizičkome odnosu smješteni gore ili dolje

Za potrebe smo ovoga istraživanja somatizme (dijelove tijela) podijelili s obzirom na osnovni, vertikalni, tj. stajaći položaj tijela na gornje somatizme (glava, nos, lice, oko, srce, leđa, kičma, ruka) i donje somatizme (guzica/stražnjica/dupe, noga, koljeno, peta).

4.1.1 Gornji dijelovi tijela

Frazemska sastavnica *glava* vrlo je frekventna u somatskoj frazeologiji što je i razumljivo jer je glava najvažniji dio ljudskoga tijela (i najmanjim pokretom svih ostalih dijelova tijela upravlja mozak koji je u njoj smješten). Konceptualizacija ljudske glave ovisi o konvencionalnom znanju koje imamo o položaju, obliku i funkciji toga dijela tijela i gesta koje su povezane s njim. Takvo konvencionalno znanje određuje glavu kao najvažniji dio ljudskoga tijela koji upravlja ljudskim postojanjem te kao sjedište intelekta.

U hrvatskoj somatskoj frazeologiji ljudska glava simbolizira život (*igrati se glavom*, *platiti glavom* što, *staviti/stavljati glavu na kocku*) i osobu (*glavom i bradom*, *sijeda (bijela) glava*). Također, frazeološka uporaba pokazuje da je *glava* viđena kao spremište misli, ideja, memorije i snova (*napuniti/puniti glavu* komu <čime>, *ne ide (ne ulazi) u glavu* komu što, *puna je glava* komu čega) (Kovačević 2012: 107).

U prikupljenome korpusu frazema slika uzdignute glave (ili čela) koja primarno upućuje na čovjekov ponos kao njegovu pozitivnu osobinu, može ukazivati i na pretjeran ponos koji dovodi do oholosti, tj. negativne osobine. Stoga glagolski frazem *dignuti (podignuti) glavu* sa značenjem 1. ‘osmjeliti se, ohrabriti se, uzoholiti se, osiliti se’; 2. ‘biti ponosan, ne podleći nesreći’ primarno nosi pozitivnu konotaciju i ulazi u koncept bodrenja, hrabrosti i ponosa, dok frazem *držati visoko glavu* uz primarni koncept ponosa prikazuje ljudsku oholost i čovjeka koji se osilio te sadržava sem umišljenosti. U navedeni koncept ponosa ulaze i frazemi u kojima je prisutna slika

uzdignute glave ili čela čovjeka koji smjelo i samosvjesno korača kroz život, koji je uvjeren u ispravnost svojih postupaka i stoga može svakomu bez srama pogledati u oči. Frazemske inačice *uzdignute glave* i *uzdignuta čela* sa značenjem ‘ponosno, samosvjesno, smjelo’ imaju pozitivnu konotaciju i pripadaju knjiškomu stilu. Uz hiperonimnu metaforu DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE, zasnovani su i na metafori VRLINE SU GORE, MANE SU DOLJE. Pozitivno pozicioniranje glave kao i smjera kretanja prema gore očituje se u frazemu *glavu gore* <!> sa značenjem ‘ohrabri (ohrabrite) se <!>, nemoj (nemojte) gubiti hrabrost <!>, ne tuguj (tugujte) <!>, razvedri (razvedrite) se <!>’ koji osim koncepta ohrabrenja nosi i sem vedrine – ostati vedar (veseo) unatoč teškim okolnostima.

Međutim, u somatskim frazemima *glava*, koja je metaforičko središte racionalnoga i misaonoga, nije uvijek pozitivno konotirana. Njezino dislociranje od tijela kao cjeline i prisutnost metonimije – glava = čovjek – dovodi do suprotnoga predznaka. Takav zaključak možemo izvesti na temelju frazema *imati glavu u oblacima* koji svojim frazeološkim značenjem ‘zanositi se nereálnim planovima, živjeti u mašti, ne biti realan’ pobija osnovnu hiperonimnu metaforu DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE, kao i metaforu RACIONALNO JE GORE, EMOCIONALNO JE DOLJE. Takvo objašnjenje prihvatljivo je kada imamo na umu postojanje sinonimnoga nesomatskoga frazema (*živjeti (lebdjeti, plivati itd.) u oblacima*).

Kretanje glave prema dolje ili njezino pozicioniranje prema dolje u somatskoj je frazeologiji negativno obilježeno što vidimo u frazemima *držati glavu u pijesku* i *gurnuti/gurati (zabiti/zabijati i sl.) glavu u pijesak <kao noj>* koji su zasnovani, pored hiperonimne metafore, i na metafori SVJESNO JE GORE, NESVJESNO JE DOLJE. Frazemi su utemeljeni na vjerovanju da nojevi pred opasnošću skrivaju glavu u pijesak,³ uklapaju se u koncept ignoriranja istine ili stvarnosti te razvijaju značenje ‘namjerno ignorirati istinu, ne željeti se suočiti s neugodnom stvarnošću, zatvarati oči pred činjenicama’.

Pored frazema sa sastavnicom *glava* i frazemi sa somatskom sastavnicom *nos* također pokazuju da prirodni smještaj somatizma, slika kretanja prema gore ili dislociranost u metonimijskoj funkciji ne podupiru hiperonimnu metaforu DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE. Tako se frazem *dignuti/dizati nos <visoko (do neba)>* upotrebljava u značenju ‘uobraziti se / uobražavati se, postati/postajati ohol (bahat, umišljen), ponijeti se / ponašati se oholo (bahato), imati o sebi visoko mišljenje’, gdje je u oblikovanju frazemskoga

3 Više o etimologiji ovoga frazema vidi u Kovačević 2014: 29–30.

značenja iskorištena slika čovjeka koji podiže svoj nos i pritom izgleda smiješno jer mu je glava toliko uzdignuta da ne može vidjeti što se događa oko njega.⁴ Na temelju konvencionalnoga znanja može se zaključiti da čovjek s previše ponosa obično biva prezriv prema drugim ljudima i odbija gledati dolje. Sve što je ispod njegova pogleda smatra nedostojnim pozornosti i bezvrijednim u odnosu na vlastite manire ili socijalni status. Upućujući na oholu i umišljenu osobu frazem je razvio negativnu konotaciju kao i frazemi *parati nosom oblake* i *imati nos do neba* koji također ulaze u koncept oholosti.

Frazemi koji su zasnovani na suprotnoj pozadinskoj slici *objesiti (spustiti) nos <do poda>* i *imati nos do poda*, iako nisu značenjski antonimni prethodnim frazemima, podupiru osnovnu hiperonimnu metaforu DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE i svojim se značenjem odnose na uvrijeđena i ljuta čovjeka koji spušta glavu i ne želi pokazati svoje trenutačne osjećaje. Ujedno, *nos* kao simbol ponosa ukazuje na to da je čovjeku spuštena nosa povrijeđen ponos.

U korpusu somatskih frazema posebno su se izdvojili frazemi u kojima je na strukturnome planu somatska sastavnica sekundarna imenična sastavnica. Riječ je o frazemima: *skinuti (strgnuti) masku (krinku) <s lica>* komu ‘raskrinkati *koga*, razotkriti *čije* skrivene zamisli, pokazati *čiju* pravu prirodu (narav), prikazati *koga* u pravom svjetlu’, *pala je mrena s očiju* komu ‘odjednom vidjeti stvari kakve uistinu jesu, naglo progledati, postati svjestan pravoga stanja stvari’, *pao je kamen sa srca* komu ‘postalo je lakše *komu*, odahnua je, osjetio je olakšanje’, *neće pasti kruna s glave* komu ‘neće ništa izgubiti <od svoga dostojanstva> *tko*, neće biti manje vrijedan (važan) *tko* ako nešto napravi, bolje je da to napravi *tko*’. U pozadinskoj su slici izdvojenih frazema dijelovi tijela statični, a glagolska sastavnica koja semantički određuje smjer kretanja prema dolje odnosi se na prvu, nesomatsku imeničnu sastavnicu (*maska*, *mrena*, *kamen*, *kruna*). U tim frazemima glagolska sastavnica ne utječe na somatsku aktivnost, u njima je kretanje prema dolje povezano s nesomatskom sastavnicom te ti frazemi imaju pozitivno konotirana značenja. Kada je dakle riječ o skidanju, micanju ili padanju čega, očekivali bismo negativno konotirane frazeme, ali oni su pozitivno obilježeni jer ulaze u koncept razotkrivanja istine, suočavanja s realnošću, olakšanja ili osjećaja osobne vrijednosti.

4 A. Menac (2005: 227) nalazi u ovome frazemu elemente smiješnoga jer nefrazeološko značenje daje pretjeranu sliku onoga što predstavlja frazeološko značenje.

4.1.2 Donji dijelovi tijela

Među donjim dijelovima tijela najfrekventnija je frazeološka sastavnica *noga*. Kao organ za hodanje, noga je simbol društvene povezanosti. Omogućuje zbližavanja, podupire druženje, ukida daljinu – ima dakle društveno značenje. U širem smislu noga je simbol života. Noga je i simbol izravnoga kontakta s majkom zemljom. Noge dodiruju tlo, one su provodnik magične i duhovne moći koju sveti čovjek gubi u dodiru s tlom (Kovačević 2012: 118).

U korpusu analiziranih frazema somatska sastavnica *noga* (s pripadajućim pridjevnim odrednicama) razvija simboliku: stabilnosti (*biti na sigurnim nogama*, *biti (stajati) na staklenim (glinenim) nogama*, *izgubiti/gubiti tlo pod nogama*), snalažljivosti (*dočekati se na noge*), samostalnosti (*stajati na <svojim> vlastitim nogama*, *stati na <svoje> vlastite noge*), razboritosti (*stajati s obje noge na zemlji*), zdravlja i djelatnosti čovjeka (*biti na nogama*, *dići (podignuti i sl.) na noge koga*). Udaranje koga nogom u stražnjicu simbol je odbacivanja (*dati nogom u dupe komu*, *dati nogom u guzicu komu*, *dati nogom u tur komu*), a nemogućnost stajanja simbolizira umor i nemoć (*pasti/padati (spasti/spadati) s nogu*, *jedva se držati na nogama*, *izgubiti noge*).

Najprototipniji frazem koji je zasnovan na metafori DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE jest polisemni frazem *dići (podignuti i sl.) na noge koga* 1. ‘izliječiti koga, zaliječiti koga, oporaviti koga’; 2. ‘pripremiti koga za samostalan život i rad, odgojiti koga tako da bude sposoban za samostalan život’; 3. ‘dignuti na ustanak koga, potaknuti na pobunu (protest) koga’; 4. ‘oduševiti koga, zadiviti koga, izazvati čije ushićenje’ što pokazuju i njegova frazeološka značenja. U njegovu prvom značenju prisutna je i metafora ZDRAVLJE I ŽIVOT SU GORE, BOLEST I SMRT SU DOLJE. Na istoj je metafori zasnovan i frazem *stati <opet> na noge* ‘oporaviti se, biti opet u dobroj kondiciji /obično nakon bolesti/’. Druhim svojim značenjem frazem *dići (podignuti i sl.) na noge koga* ulazi u koncept samostalnosti i osamostaljivanja te se često upotrebljava pri opisivanju odnosa roditelji – djeca u kojemu je roditeljski cilj osamostaljenje vlastitoga potomstva. Unutar istoga koncepta nalaze se i frazemi *stajati na <svojim> vlastitim nogama* i *stati na <svoje> vlastite noge* koji se odnose na financijsku neovisnost, a ona je glavni pokretač osamostaljivanja. U semantičkome je talogu slika čovjeka koji stabilno stoji na vlastitim nogama iz čega nužno proizlazi i stabilnost njegova položaja u svijetu ili okolini u kojoj se kreće.

Simbolika života i vitalnosti koja se pripisuje nogama te njihova osnovna funkcija (stajanje, hodanje) dovedena je u pitanje u frazemima: *otkazale su noge komu* ‘ne može više hodati *tko* /od bolesti, od starosti, od umora i sl./’, *otpale*

su noge komu ‘jako se umorio od dugog hodanja (pješačenja, stajanja) *tko*’, *pasti/padati* (*spasti/spadati*) *s nogu* ‘premoriti se / premarati se, malaksati <od umora>’, *izgubiti noge* ‘jako se umoriti hodajući (pješačeći)’ u kojima je značenje glagolske sastavnice pridonijelo formiranju negativno konotiranoga frazemskog značenja. U semantičkome je talogu navedenih frazema slika čovjeka koji usporeno hoda i na kojemu se vidi da mu stajanje predstavlja veliki napor ili koji je umoran od hodanja (pješačenja), a neki od njih imaju i sem malaksalosti.

Prototipnu metaforičku utemeljenost u pozicioniranosti ili kretanju tijela prema dolje pokazuju frazemi *baciti* (*oboriti*) *na leđa koga* i *potući* (*poraziti* i sl.) *do nogu koga* koji u semantičkome talogu imaju sliku fizičkoga obračuna dvoje ljudi. Prvi se frazem upotrebljava pri opisu neravnopravne borbe ili nadmetanja u kojemu je jedna strana izgubila i on razvija frazemsko značenje ‘svladati, pobijediti, poraziti *koga*’, dok drugi frazem iskazuje potpuni protivnikov poraz. Ti se frazemi često upotrebljavaju u sportskim tekstovima i uklapaju se u negativno konotiran koncept poraza. Suprotno očekivanjima, neprototipnu metaforičku utemeljenost u kretanju prema dolje možemo iščitati iz frazema *oboriti s nogu koga* sa značenjem ‘oduševiti *koga*’ i uklapa se u koncept ugodnoga iznenađenja. Neugodno je pak iznenađenje izraženo u varijantnim frazemima *pasti na guzicu* <od čuda i sl.> i *pasti na stražnjicu* <od čuda i sl.> koji u semantičkome talogu imaju sliku čovjeka koji je zbog velikoga iznenađenja izgubio ravnotežu i pao na tlo te razvijaju frazemsko značenje ‘zaprepastiti se, zabezeknuti se, jako se začuditi, jako se iznenaditi’.

4.1.3 Gornji i donji dijelovi tijela

Metafora IMATI KONTROLU NAD KIM JE GORE, BITI KONTROLIRAN OD KOGA JE DOLJE ili DOMINANTNOST JE GORE, PODČINJENOST (POKORNOST) JE DOLJE na temelju pozadinske slike i paralelnoga odnosa somatizama, koji su zasnovani na pozitivnoj i negativnoj metaforičnoj polarizaciji, objedinjuje gornje i donje dijelove tijela. Ova je metafora utemeljena na fizičkim osobinama čovjeka, njegovoj veličini i snazi te poziciji pobjednika koji se u borbi i pobjedi nalazi uvijek na vrhu, dok je gubitnik slabiji i kao takav uvijek je ispod ili na dnu. Unutar navedene metafore mogu se grupirati frazemi objedinjeni konceptom kontrole i konceptom pokornosti.

Funkcija držanja veoma je važna kad se govori o rukama. U somatskim frazemima takvo držanje simbolizira kontrolu nad čim, posjedovanje ili vlast. Frazemi objedinjeni konceptom kontrole utemeljeni su na metafori IMATI KONTROLU NAD ČIM JE DRŽATI ŠTO U RUCI, te pozadinskoj slici konca, niti,

kormila ili uzda koje čovjek drži u rukama i upravlja čime. Ruka je u tim frazemima simbol vlasti i moći, a onda i kontrole. Konvencionalno znanje govori da ako što držimo u ruci, možemo s tim učiniti što god želimo jer imamo potpuni nadzor nad stvarima ili osobama. Frazem *držati <sve> konce (niti) u <svojim> rukama* sa značenjem ‘imati dobar uvid u situaciju, nadzirati što, vladati situacijom’ u semantičkome talogu ima sliku lutke (marionete) koju lutkar vodi držeći niti u rukama i tako odlučuje o njezinim pokretima, odnosno o njezinoj sudbini. Frazem se obično odnosi na čovjeka koji vodi poslove ili odlučuje iz pozadine o važnim i sudbonosnim pitanjima. Frazemi *imati (držati) kormilo <čega> u <svojim> rukama* sa značenjem ‘upravljati <čime>, vladati <čime>, biti na čelu čega’ te *uzeti/uzimati (preuzeti/preuzimati) kormilo u <svoje> ruke* ‘preuzeti/preuzimati vlast, započeti/započinjati upravljati čime’ u semantičkome talogu imaju sliku upravljanja brodom i kormilom, tj. uređajem koji određuje smjer kretanja broda. Međusobno antonimni frazemi (samo na planu izraza) *uzeti/uzimati uzde u <svoje> ruke* u značenju ‘preuzeti/preuzimati vlast, staviti/stavljati pod <svoj> nadzor’ i *ispustiti/ispuštati uzde <iz ruku> sa značenjem* ‘smanjiti/smanjivati stegu (kontrolu), olabaviti disciplinu’ utemeljeni su na slici upravljanja, vođenja i obuzdavanja konja. Posljednji je frazem zasnovan na metafori NEMATI KONTROLU NAD ČIM JE ISPUSTITI ŠTO IZ RUKU.

Frazemi objedinjeni konceptom pokornosti pokazuju širok spektar nijansi osnovnoga koncepta. Frazemske inačice *pognuti glavu* i *pognuti šiju* opisuju čovjeka koji se pokorio, koji je prisiljen učiniti što protiv svoje volje iako se teško s time miri (teško prihvaća postojeće stanje). Čovjek spuštanjem glave upire svoj pogled u pod i tako prikriva lice da se na njemu ne bi vidjelo koliko je posramljen i potišten. Oba frazema imaju značenje ‘pokoriti se, pristati pod pritiskom *na što*, prilagoditi se, teško prihvatiti postojeće stanje’. Frazem *saviti/savijati (poviti/povijati) kičmu <pred kim>* sa značenjem ‘pokoriti se / pokoravati se *komu*, biti pretjerano udvoran (podložan) *komu*, klanjati se *komu*, dodvoriti se / dodvoravati se *komu*’ koncept pokornosti razvija prema pretjeranoj podložnosti čovjeka tuđim utjecajima što dovodi do dodvoravanja i pretjerane poniznosti kojima se želi ublažiti nezavidan položaj u kojemu se našao. U semantičkome je talogu slika dubokoga klanjanja osobi koja se nalazi visoko u društvenoj hijerarhiji (kralj, plemić) i ima povijesnu utemeljenost. Klanjanjem čovjek iskazuje svoju podčinjenost. U frazemu *pasti/padati na koljena <pred kim>* pokornost uključuje i čovjekovo svjesno sudjelovanje u tome činu, dok je u frazemu *pasti/padati pred noge* komu istaknut trenutak ponizne molbe sa slikom klečanja. Svijanje koljena ukazuje na slabost i

nedostatak integriteta. Noge su pak krajnja najniža točka u uspravnome položaju ljudskoga tijela. U kulturološkome smislu noga simbolizira moralno poniženje, psihološku poniženost, pa samim time pokornost i ovisnost. Veliki broj navedenih frazema koji su okupljeni oko koncepta pokornosti ujedno su zasnovani i na metafori VIŠI STATUS JE GORE, NIŽI STATUS JE DOLJE.

4.2 Frazemi s dvjema somatskim sastavnicama

U korpusu somatskih frazema izdvojili smo i nekoliko frazema koji na formalnome planu imaju dvije somatske sastavnice od kojih je jedna pozicionirana gore, a druga dolje s obzirom na ljudsko tijelo kao cjelinu. To su frazemi: *dok dođe iz guzice (stražnjice, dupeta) u glavu* komu što / *došlo je (doći će) iz guzice (stražnjice, dupeta) u glavu* komu što, *srce je sišlo (silazi) u pete* komu, *baciti/bacati obraz pod noge*. U njima je frazemsko značenje proizišlo i iz oprečne pozicioniranosti gornjih i donjih dijelova tijela kao i iz glagolske semantike kretanja u smjeru gore ili u smjeru dolje.

Frazemi *dok dođe iz guzice (stražnjice, dupeta) u glavu* komu što i *došlo je (doći će) iz guzice (stražnjice, dupeta) u glavu* komu što utemeljeni su na opreci *guzica (stražnjica, dupe) – glava* i kretanju odozdo prema gore. U prvome se svojem značenju odnose na čovjeka koji se neočekivano sjetio čega ili se tek treba sjetiti, a u drugome se značenju ‘trebalo je (trebat će) dugo čekati da shvati što’ odnose se na čovjeka koji sporo misli i teško shvaća. Ti frazemi osim koncepta shvaćanja imaju i dodatni sem prisjećanja. Pored hiperonimne metafore DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE, frazem počiva i na metaforama RACIONALNO JE GORE, EMOCIONALNO JE DOLJE te SVJESNO JE GORE, NESVJESNO JE DOLJE. Frazem *srce je sišlo (silazi) u pete* komu u semantičkome talogu nosi sliku ubrzanih i aritmičnih otkucaja srca pri čemu se stvara subjektivan dojam da se ono ne nalazi na svojem uobičajenom mjestu u tijelu, već je dislocirano, tj. palo je u najniži dio tijela. Imenična sastavnica *peta* i glagolska sastavnica *pasti* vezane su za orijentaciju prema dolje, a frazem razvija značenje ‘jako se prestrašio *tko*, osjetio je (osjeća) veliki strah *tko*’. Kretanje prema dolje prisutno je i u frazemu *baciti/bacati obraz pod noge* sa značenjem ‘osramotiti se / sramotiti se, izgubiti/gubiti čast (ugled, poštenje)’, gdje je u pozadinskoj slici frazema također prisutna nerealna dislociranost prve somatske sastavnice.

Za razliku od navedenih frazema, frazem *ruku na srce* ima dva somatizma koja su pozicionirana u gornjem predjelu tijela i ispred, a kretanje koje postoji u pozadinskoj slici frazema usmjereno je horizontalno. Pri formiranju

pozitivno konotiranoga značenja ‘iskreno (otvoreno) govoreći, pravo da kažem, ako ćemo pravo, reći ću <pravu> istinu’ zanemaren je tradicionalni slikoviti prikaz srca kao tjelesnoga organa koji se nalazi na lijevoj strani tijela (sve što je lijevo je loše i negativno), a prevladao je njegov smještaj na prednjoj strani tijela (sve što je ispred je dobro i pozitivno).

4.3 Nesomatski frazemi koji počivaju na jakoj somatskoj pozadinskoj slici

U nesomatskim je frazemima često prisutna jaka somatska pozadinska slika koja razumijeva ljudsku uključenost, tj. ljudsko tijelo kao cjelinu. Hiperonična metafora DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE može se iščitati u frazemima *biti na konju* ‘biti u boljem položaju nego prije, osjećati se sigurnijim, biti zadovoljan svojom situacijom’ i *osjećati se <kao> na konju* ‘osjećati se mnogo bolje nego ranije, osjećati napredak’ u kojima je jaka slika konjanika, snažnoga i sigurnoga ratnika koji smjelo i samouvjerenost sjedi u sedlu i s pobjedničke visine promatra svijet ispod sebe. Na slici uzvišenoga, tj. uzdignutoga položaja tijela utemeljen je i frazem *biti <čvrsto> u sedlu* sa značenjem ‘biti na položaju, obnašati neku funkciju’. Na pozadinskoj slici pobjednika kojega oduševljena masa euforično, nakon uspjeha u borbi ili sportu, podiže iznad glave slaveći pobjedu utemeljen je frazem *dizati (uzdizati itd.) do neba (nebesa)* koga, što ili *dizati (uzdizati itd.) u (do) nebesa* koga, što s pozitivno konotiranim značenjem ‘hvaliti koga, što, uzvisivati koga, što, oduševljivati se kim, čim’. Navedeni su frazemi utemeljeni i na metafori VIŠI STATUS JE GORE, NIŽI STATUS JE DOLJE kao i frazem *pasti (spasti) s konja na magarca* koji se odnosi na čovjeka koji se spustio s višega u niži društveni položaj, koji je gubitnik.

Frazemi koji su utemeljeni na pozadinskoj slici penjanja ili padanja sa stabla također su zasnovani na prototipnoj hiperoničnoj metafori. Penjanje po drvetu u pozadinskoj je slici frazema *<doći (stići)> na zelenu granu* u značenju ‘popraviti svoj položaj, oporaviti se od gubitaka, napokon uspjeti u čemu’, dok je padanje prisutno u pozadinskoj slici frazema *pasti na niske grane* sa značenjem ‘osiromašiti, naći se u bijedi (siromaštvu), doći u gori položaj, materijalno ili moralno propasti, srozati se’ te frazema *nije tko s kruške pao* koji razvija značenje ‘nije naivan tko, nije lud tko <da što učini>’.

Slika podizanja ljudskoga tijela pozitivno je konotirana u frazemu *biti na visini* sa značenjem ‘biti izvrstan (odličan, kvalitetan), biti visoke kakvoće (vrijednosti)’ pri čemu je sve što je pozitivno smješteno vrlo visoko na ljestvici

ljudskih vrijednosti. Međutim, pozicioniranost ljudskoga tijela na visini s koje mu se pogled spušta prema dolje vrlo je negativno konotiran u frazemima *gledati svisoka* <na> koga, <na> što, *gledati s visine* <na> koga, <na> što i *govoriti s visine* odnosi se na čovjeka koji se drži oholo, iznad svih te s prijezirom ili omalovažavanjem gleda na podređene ili pokorene.

Slika padanja ili propadanja ljudskoga tijela negativno je konotirana u frazemima *nisko pasti* ‘moralno se srozati, nečasno postupiti, postati nepošten’, *kao da je u zemlju propao* ‘nestao je, izgubio se, više se ništa ne zna o njemu’, *propasti u zemlju* <od stida (srama)> ‘jako se postidjeti (zasramiti), doživjeti veliku nelagodu, osjetiti želju da se nestane <zbog stida>’ u kojima uz kretanje prema dolje imamo i kretanje prema unutra, tj. orijentacijsku metaforu unutra – van. Međutim, frazemi *spustiti na zemlju* koga ‘urazumiti koga, otrijezniti koga, učiniti da tko shvati svoje zablude (pogreške)’ te *spustiti se na zemlju* ‘urazumiti se, otrijezniti se, shvatiti svoje zablude (zastranjivanja, greške)’, iako je u njima prisutan smjer kretanja prema dolje, nose pozitivno konotirano značenje. S obzirom na frazemske značenje očekivali bismo dakle da će frazemi biti utemeljeni i na metafori RACIONALNO JE GORE, EMOCIONALNO JE DOLJE, ali tomu nije tako. Istodobno, frazem *biti u (na) sedmom (devetom) nebu* razvija pozitivno frazemske značenje ‘biti razdragan (euforičan), biti u stanju oduševljenja (razdraganosti)’ te emocionalno smješta u više, izvantjelesne sfere. Neuklapanje frazema sa sastavnicama *nebo* i *zemlja* u postojeći metaforički model može se objasniti čovjekovom percepcijom zemlje kao predstavnika svega vidljivog, a samim time i postojećeg, racionalnog i realnog te neba kao predstavnika svega nepoznatog, emocionalnog i nerealnog.

4.4 Frazemi u kojima je važno da se što događa u neposrednoj blizini tijela

U posebnu skupinu mogu se izdvojiti i frazemi sa somatskim sastavnicama u kojima je riječ o tome da se što događa u blizini tijela, tj. neposredno iznad glave ili pod nogama. Iako je ta skupina brojem pripadajućih frazema mala, veoma je zanimljiva jer je uvijek riječ o negativno konotiranim značenjima bez obzira na to je li u frazema slici zastupljen najviši ili najniži dio tijela. Frazemi u kojima se u pozadinskoj slici radnja odvija na glavi ili nad glavom su frazemi *popeti se na glavu* komu i *popeti se navrh glave* komu sa značenjem ‘dosaditi komu, dojaditi komu, dozlogrditi komu, postati dosadan komu, biti nepodnošljiv komu’, a odnose se na čovjeka koji komu namjerno dosađuje. Također, u tu skupinu spada frazem *visi mač nad glavom* komu sa

značenjem ‘velika opasnost prijeti *komu*, u opasnosti je *tko*, ugrožen je čiji život’.⁵ Frazemi u kojima se u pozadinskoj slici radnja odvija ispod nogu ili između nogu i tla su frazemi: *gori tlo pod nogama (petama)* komu ‘biti u velikoj opasnosti, biti u bezizlaznom (kritičnom) položaju, biti prisiljen na bijeg uzmak’ te *bacati (podmetati) klipove <pod noge>* komu ‘podmuklo sprečavati čiji rad (aktivnost), tajno onemogućavati *čiji* uspjeh’.

Naime, na temelju frazemskoga značenja i pozadinske slike možemo zaključiti da sve ono što se događa u neposrednoj blizini tijela (npr. na glavi / iznad glave ili ispod nogu) predstavlja i neposrednu opasnost za čovjeka i može ugroziti njegov život bez obzira iz kojega smjera dolazi. U tim je frazemima riječ o izvantjelesnome iskustvu jer tijelo samo po sebi nije uključeno u radnju ili kretanje.

5 Zaključak

Na temelju provedenoga istraživanja metaforičnih odnosa lijevo – desno i ispred – iza na somatskim frazemima možemo zaključiti da je u njima polarizacija pozitivnih i negativnih obilježja dosljedna i neupitna te da ne odstupa od zaključaka polazišne literature. Iako smo istu, neupitnu, polarizaciju metaforičnih odnosa očekivali i kod frazema koji počivaju na orijentacijskoj metafori gore – dolje, korpus je u nekim slučajevima pokazao odstupanja. U propitivanje smo korpusa također krenuli s pretpostavkom da bi gornji dijelovi tijela trebali imati pozitivnu konotaciju, a donji dijelovi tijela negativnu konotaciju. Korpus je prikupljenih somatskih frazema podijeljen u četiri skupine: 1. somatizmi koji su u fizičkome odnosu smješteni gore ili dolje; 2. frazemi s dvjema somatskim sastavnicama; 3. nesomatski frazemi koji počivaju na jakoj somatskoj pozadinskoj slici; 4. frazemi u kojima je važno da se što događa u neposrednoj blizini tijela, dakle, tik iznad glave ili ispod nogu. Na temelju raščlambe pokazalo se da je u nekim frazemima značenje glagolske sastavnice, s obzirom na pozadinsku sliku frazema, veoma jako, da ona utječe na formiranje frazeološkoga značenja te da metaforična podloga nije dosljedna i neupitna. Dakle, gornji dijelovi tijela nisu uvijek pozitivno obilježeni, kao ni njihovo kretanje prema gore, a u skladu s tim ni donji dijelovi tijela nisu uvijek negativno obilježeni kao ni njihovo slikovito kretanje prema dolje.

5 Više o etimologiji ovoga frazema vidi u Kovačević 2012: 185–186.

Izvori i literatura

- ANIĆ, Vladimir, 2004: *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber.
- BIRTIĆ, Matea i dr., 2012: *Školski rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- CHEVALIER, Jean, GHEERBRANT, Alain. (ur.), 1983: *Rječnik simbola (mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi)*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- FINK, Željka, 1993: O jednom tipu frazeoloških varijanti (na materijalu hrvatskih ili srpskih i ruskih frazeologizama). Rudolf Filipović, Božidar Finka, Branka Tafra (ur.): *Rječnik i društvo: zbornik radova sa znanstvenoga skupa o leksikografiji i leksikologiji održanog 11.–13. X. 1989. u Zagrebu*. Zagreb: Razred za filološke znanosti HAZU. 65–70.
- FINK ARSOVSKI, Željka, KOVAČEVIĆ, Barbara, HRNJAK, Anita, 2010: *Bibliografija hrvatske frazeologije + CD s popisom frazema analiziranih u znanstvenim i stručnim radovima*. Zagreb: Knjigra.
- HER 2003 = *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (gl. ur. Ljiljana Jojić i Ranko Matasović). Zagreb: Novi liber.
- HJP = Hrvatski jezični portal. URL: <http://hjp.novi-liber.hr/>.
- HJR = Hrvatska jezična riznica Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. URL: <http://riznica.ihjj.hr/index.hr.html>.
- JESENŠEK, Vida, 2006: Rechts und links in der Natur und Gesellschaft. Emil Tokarz (ur.): *Świat Słowian*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo ATH. 127–139.
- KOVAČEVIĆ, Barbara, 2012: *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- KOVAČEVIĆ, Barbara, 2014: Tko zabija glavu u pijesak? *Hrvatski jezik* 1/3. 29–30.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MATEŠIĆ, Josip, 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- MENAC, Antica, 2005: Element smiješnoga u frazeologiji. М. Алексеенко, Х. Вальтер (ред.): *Грани слова (Сборник научных статей к 65-летию В. М. Мокиенко)*. Москва: Эллис. 227–229.
- MENAC, Antica, FINK ARSOVSKI, Željka, VENTURIN, Radomir, 2003: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- MENAC, Antica, FINK ARSOVSKI, Željka, VENTURIN, Radomir, 2014: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- RHJ 2000 = *Rječnik hrvatskoga jezika* (gl. ur. Jure Šonje). Zagreb: Školska knjiga.